

tico del ladino dolomítico e dei dialetti limitrofi, 1ª parte. Sprachatlas des Dolomitenladinischen und angrenzender Dialekte, 1. Teil (ALD-I), Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert, 1998. 4 volums cartogràfics (vol. 1: xxix p. + mapes 1-216; vol. 2: xiii p. + mapes 217-438; vol. 3: xiii p. + mapes 439-660; vol. 4: xiii p. + mapes 661-884), 3 volums d'índexs (*Index alphabeticus omnium vocum, quae reperiuntur in ALD-I*: 823 p.; *Index alphabeticus inversus omnium vocum, quae reperiuntur in ALD-I*: 833 p.; *Tres indices etymologici omnium mapparum titularum, qui reperiuntur in ALD-I*: 177 p.).

BAUER, Roland / GOEBL, Hans / HAIMERL: Edgar, *Atlante linguistico del ladino dolomítico e dei dialetti limitrofi, 1ª parte*, Salzburg: Universität Salzburg, Institut für Romanistik, 1999-2000. 3 cd-roms (cd-rom 1: *CARD, IRS, Atlante sonoro (cartine 1-216)*; cd-rom 2: *Sprechender Sprachatlas, Atlante linguistico sonoro (cartine 1-438)*; cd-rom 3: *Sprechender Sprachatlas, Atlante linguistico sonoro (cartine 439-884)*).

En un moment d'auge de la geolingüística europea, i especialment romànica, en què estan en curs obres de gran abast territorial com l'*Altas Linguarum Europae* i l'*Atlas Linguistique Roman*, i en què paral·lelament es retorna als atles lingüístics de segona generació com és, a casa nostra, l'*Atlas Lingüístic del Domini Català*, celebrem la publicació de l'*Atlant linguistisch dl ladín dolomítich y di dialec vejins, 1ª pert* (ALD-I), obra magna composta per quatre volums cartogràfics, tres volums d'índexs i tres cd-roms. Són la primera part d'un projecte ambiciós, impulsat i dirigit per Hans Goebel, que ofereix ara els materials dedicats a fonètica —i a les seves implicacions en morfologia nominal— i que més endavant es completarà amb una segona part sobre morfosintaxi i lèxic (ALD-II).

En aquesta ressenya ens proposem fer una presentació, per als romanistes de casa nostra, de l'ALD-I, una eina que sens dubte permetrà l'elaboració de nombrosos estudis sobre l'àrea explorada. Tot i que la intuïm magnífica, la prudència no ens permet fer-ne una valoració, perquè això demanaria una experiència de treball dilatada amb els materials elaborats per Goebel i el seu equip (direcció: Hans Goebel (Salzburg); recollecció de dades: Helga Böhmer (Graz), Silvio Gislimberti (Trento), Dieter Kattenbusch (Berlin), Elisabetta Perini (Firenze), Tino Szekely (Graz); tractament lingüístic: Irmgard Dautermann, Susanne Heißmann, Ulrike Hofmann, Anna Kozak, Heide Marie Pamminger, Judith Rössler (tots de Salzburg); tractament informàtic: Roland Bauer (Salzburg), Ed-

gar Haimerl (Ulm)). Com passa amb totes les obres d'aquesta magnitud, serà en el transcurs dels anys que s'anirà fent palesa la seva vàlua.

L'ALD abraça la secció central del massís alpí meridional i, després de l'*Atlante storico-linguistico-etnografico del friulano* (ASLEF), contigu per àrea geogràfica, és el segon atlas regional de la Península Itàlica —que disposa, això sí, de dos atles de primera generació: l'*Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz* (AIS) i l'*Atlante linguistico italiano* (ALI). Aquesta nova obra geolingüística se centra en el ladí —anomenat també ladí dolomític o de les Dolomites—, llengua romànica que forma part del grup retoromànic. En l'actualitat el ladí compta amb uns 28.000 parlants i s'estén per quatre valls del nord d'Itàlia —Val Badia, Val Gardena, Val di Fassa i Livinalongo-Cortina d'Ampezzo—, repartides en tres administracions provincials —Bolzano, Belluno i Trento. (Podeu trobar-ne informació actualitzada a <http://www.uoc.edu/euromosaic/>.) L'ALD, però, no es limita a aquesta àrea lingüística, sinó que s'endinsa notablement en els territoris contigus: l'àmbit explorat s'estén per prop de 20.000 km², distribuïts entre el nord d'Itàlia i el sud-est de Suïssa, dels quals el ladí n'ocupa tan sols 7.400. Es tracta, doncs, d'un atlas que té en compte la continuïtat d'àrea lingüística entre dialectes romànics constitutius i la importància del coneixement dels parlars limítrofs en l'estudi d'un domini lingüístic. Per això mateix, els materials que proporciona tenen molt de valor per a l'estudi comparatiu.

La xarxa d'exploració consta de 217 punts, dels quals 21 (del 81 al 101) són a la Ladínia dolomítica (quasi n'hi ha un a cada terme municipal i, a voltes, més). La resta de punts correspon als territoris adjacents: Engiadina alta i baixa i Val Monastero (punts 1 a 12), Llobardia oriental i Poschiavo (13-47), Trentino occidental i baix Bolzanino (48-80), Trentino oriental (102-128), Vèneto central i septentrional (129-194) i Friül occidental (195-217). La distància mitjana entre dos punts d'enquesta és inferior als deu quilòmetres. Si comparem aquesta xarxa amb la de l'AIS i la de l'ALI, trobarem que és força més densa, amb una proporció aproximada de quatre punts a un, per a l'AIS, i de tres a un, per a l'ALI. En el cas concret del ladí, aquests dos atles recullen cinc punts d'enquesta, davant dels vint-i-un de l'ALD.

Com hem avançat, l'ALD-I comprèn quatre volums cartogràfics, de gran format, que contenen 884 mapes fonètics ordenats alfabèticament —llevat dels tres inicials que, com és tradició en la geolingüística, s'ocupen del nom dialectal de la localitat, dels habitants i de la parla. El primer volum va de l'1 (*nome dialettale del paese*) al 216 (*il cuoio*); el segon, del 217 (*il cuore/i cuori*) al 438 (*le mascelle*); el tercer, del 439 (*maschio/maschi*) al 660 (*raro/rara*) i el quart, del 661 (*il rastrello*) al 884 (*lo zolfo*). Aquests 884 mapes contenen uns 1.500 estímuls, perquè sovint en un de sol es cartografien dues formes flexives d'un mateix element nominal (masculí i femení o singular i plural).

Encapçalen cada volum cartogràfic unes pàgines preliminars que s'obren amb l'índex de mapes, una llista d'abreviatures i signes convencionals i el sistema de transcripció —segons l'alfabet romànic per a facilitar la comparació directa amb l'AIS, però enriquit fins a esdevenir extremadament afinat. A continuació trobem dos índexs: alfabètic de localitats i numèric de punts d'enquesta, per a cadascun dels quals s'especifica l'estat i la província, l'enquestador i l'any d'exploració, i l'edat, el sexe i el nivell d'estudis dels informadors —dos o tres per localitat, els quals han contestat íntegrament el qüestionari perquè les respostes poguessin ser contrastades, com a mesura de control per a evitar idiosincràsies personals. S'inclouen també quadres sobre la distribució dels 488 informadors per sexes (326 homes enfront de 162 dones), llur edat mitjana (59 anys), els percentatges per graus d'instrucció (35 % baixa, 22 % mitjana, 41 % alta) i el nombre d'enquestes recollides cada any, des de les onze primeres de 1985 fins a les quatre darreres de 1992. Aprofitem per cridar l'atenció sobre la brevetat del període en què s'ha desenvolupat el treball de camp, circumstància que ha garantit una lloable homogeneïtat cronològica dels materials aplegats.

En el cas del primer volum, les pàgines preliminars s'amplien amb una presentació trilingüe —ladí, italià i alemany—, en què s'expliciten els objectius i la metodologia de l'ALD-I, l'estructu-

ra i les dimensions del projecte, la recollida i l'elaboració dels materials i les característiques dels mapes, i es donen indicacions per a l'ús de l'atles. S'inclou també una taula amb la cronologia d'aquesta primera part del projecte, que va des de 1985, en què van iniciar-se les enquestes, fins a 1997, en què es va arribar a la versió definitiva de l'ALD-I, a punt per a ser publicada. Aquesta introducció també ha aparegut separatament en un fascicle.

La part cartogràfica de cada volum s'obre amb dos mapes, A i B, el primer amb el nom o els noms oficials de les localitats explorades i el segon amb la informació de l'investigador que va visitar-les i l'any en què es va esdevenir. Val la pena de remarcar que les enquestes van anar a càrrec de cinc llicenciats en filologia romànica que van ser formats conjuntament en les tasques d'enquesta i transcripció, per assegurar al màxim l'homogeneïtat en la recollecció dels materials: Perini i Gislimberti —de llengua materna italiana— i Kattenbusch, Szekely i Böhmer —de llengua materna alemanya.

Tots els mapes, d'escala 1: 416 666, estan repartits en dues meitats de mida DIN-A3, situades en pàgines acarades. En el fons de mapa, de color blau, s'hi reflecteix el relleu, l'orografia, les fronteres polítiques i la xarxa de carreteres, i hi apareixen els noms de les regions, dels municipis i dels rius i llacs. Aquest fet, ultra ajudar a situar-se en el territori amb precisió, contribueix a destacar el paper que el relleu, les comunicacions i les divisions administratives poden tenir en la gènesi i la conservació o la modificació del mosaic dialectal. Damunt aquest fons blau, els punts d'enquesta i les transcripcions corresponents, en negre, resulten molt visibles, fins i tot els nombrosos diacrítics. Les respostes de cada punt van en una sola línia, davant o darrere del número, i, en cas que s'hi recullin dues formes flexives, aquestes se separen per una barra inclinada, mentre que si hi ha més d'una resposta equivalent es recorre a la coma com a separació. Al costat de les transcripcions, pot aparèixer alguna indicació entre parèntesis, informant, per exemple, del valor arcaic del mot. En alguns casos, una "Leggenda" recull, amb la indicació del punt en què s'han obtingut, respostes que no cabien en el mapa i que hi han estat substituïdes per una crida. En resulten uns mapes molt clars i de lectura fàcil, tant puntual com global.

Cadascun d'aquests mapes conté un requadre amb el número, l'estímul o els estímuls en italià —a voltes acompanyats del context d'elicitació— i, si escau, la correspondència amb l'ALI, l'ASLEF, el *Dicziunari rumantsch grischun*, l'aplec dialectal d'Ettmayer "Lombardisch-Ladinisches aus Südtirol. Ein Beitrag zum oberitalienischen Vokalismus" —reeditat per Goebel— i, molt sovint, l'AIS. Hem de tenir present que el qüestionari de l'ALD es va inspirar en gran manera en el de l'AIS —del qual pren 586 qüestions—, a més de considerar els "Tableaux Phonétiques" del *Glossaire des patois de la Suisse Romande* i la resta d'obres sobre fonètica històrica de l'àrea explorada.

Optativament en els mapes pot aparèixer un altre requadre amb comentaris generals sobre les respostes o sobre el procediment d'enquesta, també vehiculats en italià. Trobem informacions morfològiques ("Si noti la variazione del genere!"), semàntiques ("Il tipo 'om(o)' significa spesso (anche) 'marito'."), sintàctiques ("La domanda cercava di provocare risposte coll'aggettivo possessivo in funzione attributiva ('i tuoi carri') e quindi non predicativa ('i carri sono tuoi')."), informacions sobre dificultats en l'elicitació de les respostes ("La domanda degli esploratori mirava a provocare risposte col pronome personale atono. Ciononostante molte risposte contengono il pronome tonico.") i valoracions globals sobre els resultats obtinguts ("Le risposte risentono molto dell'influsso dell'italiano").

Aquests materials cartografiats s'acompanyen de dues transparències, de mida DIN-A4, amb dos mapes munts de la xarxa de l'ALD-I, a escala 1:1.000.000. Un reproduceix els 217 punts d'enquesta en el seu emplaçament real, mentre que l'altre es basa en el principi de la poligonització del terreny explorat, que presenta dividit en 217 polígons, un per a cada punt d'enquesta. Aquestes transparències estan pensades per a facilitar la feina de qui vulgui analitzar manualment els mapes de l'ALD-I.

Els quatre volums cartogràfics de què ens hem ocupat en els paràgrafs anteriors tenen un magnífic complement en els tres volums d'índexs —de format mitjà—, molt útils per a la consulta pertinet i àgil d'una obra que aplega una quantitat ingent d'informació: la base de dades del projecte

ALD-I comprèn més de 310.000 ocurrencies, agrupades sota uns 46.000 lemes. D'una banda, l'*Index alphabeticus omnium vocum, quae reperiuntur in ALD-I* és un índex alfabètic progressiu que conté, en transcripció fonètica simplificada, tots els lemes representats en els 884 mapes de l'ALD-I. De cada lema, se'n dona la transcripció fonètica simplificada, el número i el títol del mapa o dels mapes on apareix, separats per un punt i coma, i, darrere de cadascun, la indicació entre parèntesis del número d'ocurrencies i, en el cas que siguin menys de sis, s'indica amb negreta els punts d'enquesta on s'han recollit. Aquest volum s'obre amb una introducció breu sobre el seu maneig, que conté dos exemples de presentació de lemes amb graus de complexitat diferents i una taula amb la concordança entre el sistema de transcripció simplificada de l'índex ("ALD-light") i el sistema de transcripció utilitzat en els mapes ("ALD-standard"). Per donar una idea del grau de precisió d'aquest darrer, n'hi ha prou de dir que cada caràcter de la transcripció simplificada pot agrupar fins a disset variants fonètiques de l'estàndard. El volum es tanca amb una llista alfabètica de formes dialectals començades per sons relaxats, que es representen, com és habitual, per caràcters volats.

D'altra banda, l'*Index alphabeticus inversus omnium vocum, quae reperiuntur in ALD-I* és un índex alfabètic invers de tots els lemes representats en els 884 mapes de l'ALD-I, que segueix la mateixa estructura que hem descrit en el paràgraf anterior. Al final conté una llista de les formes amb sons relaxats a fi de mot, i una altra amb les variants dialectals que en els mapes acaben amb caràcters superposats (en els índexs, entre parèntesis), els quals indiquen una realització fonètica intermèdia entre la del so alineat regularment i la del so superposat.

Finalment, en el volum titulat *Tres indices etymologici omnium mapparum titulorum, qui reperiuntur in ALD-I*, s'ordenen els ètims dels estímuls italians. A més de dos índexs etimològics alfabètics, un de progressiu i un d'invers, cal remarcar especialment l'índex temàtic, que agrupa els ètims pels segments que contenen (vocals i consonants, soles o agupades) i, per a cadascun, fa una nova reagrupació per contextos. Així, sota el títol de cada segment (per exemple, CL), un subtítol indica el context (àton o tònic; en posició inicial, interior o final; precedit o seguit de vocal o de consonant, etc.); per exemple, CL inicial + vocal; vocal + CL + vocal) i a continuació s'inventarien els ètims, seguits del número i del títol del mapa (per exemple, CLÁMAT 146 (*egli*) *chiama*; CLÁRA 147 *chiaro* / *chiara*, etc.). D'aquesta manera, l'investigador interessat a explotar els materials de l'ALD-I per a l'estudi de la fonètica històrica pot conèixer ràpidament quants i quins mapes ha d'analitzar si vol obtenir informació exhaustiva sobre l'evolució d'un segment concret en un determinat context (sempre que les respostes obtingudes tinguin el mateix ètim que l'estímul italià, ja que aquest índex es basa, com hem dit, en els títols dels mapes, no en les respostes recollides). L'ALD-I, doncs, ofereix un panorama sincrònic del ladí i dels dialectes veïns, però, al mateix temps, proporciona una eina magnífica per al seu estudi diacrònic. Tanca el volum un índex dels títols dels mapes de l'ALD-I classificats per categories gramaticals: substantius masculins, substantius femenins, adjectius, pronoms, numerals, conjuncions, preposicions, verbs i adverbis.

Una de les grans innovacions que presenta aquest atlas lingüístic respecte de tots els seus predecessors són els tres cd-roms que l'acompanyen, els dos primers apareguts el 1999 i el tercer, el 2000. Els cd-roms 2 i 3 contenen un atlas parlant, restringit als vint-i-un punts d'enquesta ladins. Per a aquestes localitats (81 a 101, ambdues incloses), l'atlas sonor permet escoltar —amb una qualitat òptima en la reproducció del so, gràcies a l'ús d'una enregistratora DAT i d'un micròfon unidireccional— les respostes que apareixen transcrites en tots i cadascun dels mapes de la versió impresa (cd-rom 2: mapes 1 a 438; cd-rom 3: mapes 439 a 884). La interfície de l'atlas sonor, molt amigable, conté tres espais: el mapa de fons de la Ladínia Dolomítica (on s'indica el relleu i l'orografia, les divisions administratives, els nuclis de població i les carreteres), que gràcies a les dimensions reduïdes del territori es pot visualitzar sencer en una pantalla d'ordinador de 14 polzades; una barra de menús desplegable, a la franja superior, disponibles en alemany, italià i francès, i una finestra superposada on apareixen les seleccions de localitats i d'estímuls que fa l'usuari.

El maneig d'aquest atlas parlant és molt simple i permet, amb un entrenament mínim, l'obtenció de resultats molt gratificants: a través del sistema de menús, l'usuari tria quines formes vol sen-

tir i per a quins punts d'enquesta (els seleccionats s'il·luminen de manera visible en el fons de mapa). Fet això, ja només resta establir les opcions d'audició (ordre, pausa entre ocurrències, nombre de repeticions, etc.), que permeten escoltar, tants cops com es vulgui i en l'ordre de successió desitjat, totes les respostes de les vint-i-una localitats ladines. Paral·lelament a l'audició de cadascuna, n'apareix la transcripció fonètica —en caràcters molt visibles— en una finestra que s'obre a la part inferior de la pantalla, i la identificació del punt d'enquesta en el mapa de fons canvia de color. Un complement molt atractiu, doncs, dels volums en paper.

Però el que interessarà més a l'investigador són els programes CARD i IRS continguts en el primer cd-rom (que inclou també una mostra significativa de l'atles parlant: del mapa 1 al 216). El seu maneig és força més complex i necessita un cert entrenament previ, però els resultats que se'n poden obtenir van molt més enllà del que fins avui es podia demanar a un atlas lingüístic. Són eines pensades per a l'especialista, a qui faciliten l'accés a la base de dades de l'ALD-I, amb prop de 350.000 entrades. El programa CARD (*CARTography and Retrieval of Dialect data*) és una aplicació que actua sobre aquesta base de dades per a fer-hi cerques i cartografiar-ne automàticament els resultats en forma de mapes fonètics. La interfície de treball resulta poc amigable, ja que a diferència de l'atles parlant i de l'IRS, que operen en un entorn Windows, el programa CARD reproduceix un entorn MS-DOS. També pot trobar-se amb entrebancs qui no domini l'alemany perquè, en aquest cas, no hi ha opcions de llengua. Tot i això, al dialectòleg que vulgui treballar sobre aquesta àrea li val la pena familiaritzar-se amb aquest programa, que li pot facilitar molt la feina, ja que li permetrà fer buidatges ajustats als seus interessos de recerca específics i obtenir-ne el resultat en forma cartografiada.

L'altre programa, l'IRS (*Index Retrieval System*, versió 2), va més enllà de l'obtenció automàtica de dades i entra en el terreny del tractament dialectomètric. El punt de partida d'aquest programa és la llista de respostes, en transcripció simplificada, de la base de dades de l'ALD-I (unes 64.000 formes), per a cadascuna de les quals es pot obtenir, en una finestra flotant, el títol i el nom del mapa on apareix, el nombre d'ocurrències i els punts on s'han recollit. Aquestes respostes poden aparèixer ordenades alfabèticament, inversament o per estímuls. Seleccionant-ne un grup (per exemple, totes les d'un mapa) podem activar diverses opcions de classificació automàtica que, un cop hàgim establert els criteris taxonòmics que ens interessin, calcularan les matrius de distàncies i establiran grups mitjançant l'anàlisi de cluster. Podem veure el resultat d'aquest tractament dialectomètric en un esquema amb diversos nivells jeràrquics i també en forma de mapa poligonal policrom (amb 217 polígons, un per a cada localitat), gràcies al qual la interpretació geolingüística de la classificació esdevé molt més fàcil. A més, disposarem també d'un banner que ofereix la representació de l'anàlisi de cluster en forma d'arbre ultramètric i el càlcul automàtic del coeficient d'aglomeració. Totes aquestes opcions estan descrites detalladament en un extens document explicatiu que conté, fins i tot, fitxers de vídeo amb demostracions del funcionament de l'IRS.

L'ALD, doncs, és un projecte que no es limita a publicar el resultat de les seves investigacions, sinó que posa a disposició de la comunitat científica els materials en què aquestes es basen, perquè altres investigadors puguin aprofundir-hi. I no ho diem només per la base de dades informàtica, accessible en els cd-roms, sinó perquè tots els materials que han recollit (els qüestionaris íntegres de totes les exploracions, les gravacions de les enquestes, la documentació fotogràfica d'interès etnogràfic, els diaris de recerca, la bibliografia especialitzada, etc.) són consultables a l'Institut für Romanistik de la Universitat de Salzburg. A més, s'han dipositat còpies dels 217 qüestionaris i de tots els enregistraments sonors als instituts culturals ladins de San Martín de Tor i de Vich di Fassa, on estan igualment a disposició dels interessats. Tots els materials aplegats, doncs, són controlables i reanalitzables, en una mostra d'honestat científica i de confiança en la pròpia labor.